

פתק בסאטירה העברית

'הודה פרידלנדר/במסתרי הסאטירה'
פרקים בסאטירה העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט;
הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשמ"ט, 207 עמ'

מאת משה פלאי

והבעתי אותן באופן ברור למדי. סבורני, שהוגן להקדים הקדמה זו לביקורת הספר שתבוא להלן. משום מורכבות הנשא אתרכו במאמרי זה רק בחלקו הראשון של הספר 'במסתרי הסאטירה', במבוא על ר' ישראל מזאמושץ וחיבורו 'נוד הדמע', ולא אדון פה בימגילת יוחסיין, המיוחסת לר' מנדל לאנדסברג מקרמניץ. ר' ישראל (1700-1772) היה דמות מעניינת וקונטרוברסאלית, הראויה להערכה-מחדש בזכות עצמה, ולא-דווקא משום שכנראה השפיעה על משה מנדלסון, אשר היה תלמידו.

סיפרו 'נוד הדמע', שמאהלר מכנהו "מוסר השכל במליצה חרוזית" (ידברי ימי ישראל, ד', 28; וכן גם גוברין, "סגנון המאקאמה...", 'מאסף', חי"ט, 397), וקרסל מאפיינו כ"שיר דידקטי-מוסרי" (לכסיקון הספרות העברית, א' 755), נדפס לאחר מותו, בתקליף, אף הוא ראוי להערכה כוללת ולניתוח צמוד-טקסט.

הודה פרידלנדר נטל על עצמו 'משימה בלתי-אפשרית' כמעט: להגיש לקורא העברי המודרני, למשכיל ולתלמיד, יצירות עבריות מן המאה הי"ח, כשהן מובאות בליווי אפאראטוס פרשני ומדעי. דהיינו: מבאות, ניתוח היצירות, ומראי המקורות הלשוניים. הללו יסייעו לקורא בהבנת היצירות וריקען ובהתמודדות עם לשונם של המחברים.

חוקר הסיפרות עשה את מלאכתו בשקדנות ובדבקות הראויות להערכה, וזכה להוציא ספר זה שהינו השלישי בסידרת מהדורות של הסאטירה המשכילית היו"ל בשנים האחרונות. שני הספרים הראשונים זכו לביקורות ערות במוספי הסיפרות ובכיתביעת מיקצועיים. ואין כל ספק, כי הן משמשות עדות לעניין הקיים בסיפרות ההשכלה למרות הטענות החוזרות ונשמעות כאילו פסה ההתעניינות בנושא זה.

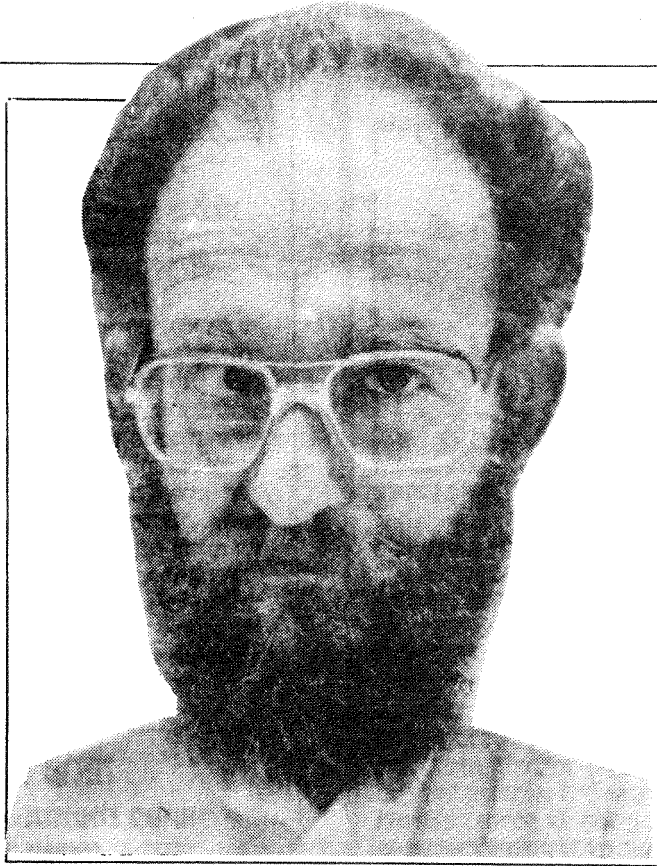
שבע שנים לפני הופעת הכרך הראשון של פרידלנדר 'פרקים בסאטירה העברית', בשנת 1972, התחלתי במיפעל ניסיוני, כאשר פירסמתי מהדורת פאקסימליה של שלוש הסאטירות: 'איגרות משולם' ליצחק אייכל, 'כתב ישרי לשאול ברלין וישיה בארץ החיים' לאהרון וולפסון. יחד עם טקסטים נוספים של ההשכלה - בקובץ מקורות בשם 'מבוא לספרות העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט' בהוצאת אקדמון של האוניברסיטה העברית בירושלים. זו הייתה ההוצאה לאור הראשונה של סאטירות אלו לאחר 200 שנה (לערך).

לאחר שנים אחדות של פירסום מאמרים בנושאים קרובים התגלע הבדל יסודי בגישותינו הבסיסיות לסופרי ההשכלה, ובעיקר ליצחק אייכל. פרידלנדר ראה באיכל מטיף להתבוללות וטמיעה, ואילו אני הגעתי למסקנה שונה, לאחר עיון מקיף ובדיקה מחקרית בכל כתביו, שכוונתו של אייכל הייתה לחידוש התרבות היהודית.

פרידלנדר לא החשיב את יצירתו של אייכל, ואילו אני, שעסקתי במיכלול יצירתו ובעיקר בז'אנרים שתרם לסיפרות העברית - הביוגרפיה (על מנדלסון), האוטופיה ('איגרות משולם'), והסאטירה (כני"ל) - הגעתי למסקנה שונה לחלוטין בדבר מרכזיותו, חשיבותו וחיוניותו של אייכל לתולדותיה ולראשיתה של הסיפרות העברית. במאמריי על אייכל, ובפרק עליו בסיפרי האנגלי 'עידן ההשכלה', הבאתי את מסקנותיי

'נוד הדמע' נידון בעבר על-ידי החוקרים שגדרשו בעיקר לפולמוס בשאלה אם חיבור זה היה מכוון כנגד החסידים או כביקורת על תופעות שליליות בין יהודי דור פרידלנדר בוחן בשקדנות את הדעות השונות הקשורות במגמת החיבור וכן היבטים נוספים של היצירה, כגון זמן חיבורה, מהותה וצורתה, ומקורות ההשראה וההשפעה עליה. המהדיר מביא את עיקרי הדעות השונות של צווייפל, גרץ, דינור, צינברג, מאהלר, חיים ליברמן וגרשום שלום. המחלוקת בין ליברמן (ביצרון) תשט"ו ואח"כ ב'אהל רח"ל" (שלום) (יצו"ף תשט"ו) מעידה על מורכבות יצירתו של ר' ישראל מזאמושץ ועל הבעיות המתגלעות בניסיון פיענוח יצירתו. כל הקורא במאמריהם של הניצים בנושא (ופרידלנדר מקפיד בהבאת המקורות) אינו יכול שלא להתרשם, כי הטקסט בינד הדמע ניתן לקריאה מגמתית - משום שיטות ההסוואה שנקט בהן המחבר - והוא פותח אפשרויות לפני הקורא לקרוא מהירהורי ליבו. ואכן, המהדיר מאיר עינינו בבעייה סבוכה זו (23). במרחק העיתים אבד הקונטקסט הפולמוסי והסאטירי הספציפי, וניסיונות ההסוואה של המחבר הצליחו כל כך, שאין עתה אפשרות לפענח באופן החלטי ומשכנע את רימוזיו הצפונים. ואף המהדיר מושך ידו מניסיון זיהוי יריביו והרקע הייחודי לפולמוסו של המחבר (25).

לאחר בדיקת הרקע מסיק פרידלנדר את מסקנתו-שלו, כי "ביקורת החסידות, הקדם-בעש"טיאנית והבתר-בעש"טיאנית,

יהודה פרידלנדר

ודרכי העיצוב של דמות האשה לשם הדגמת שלוב היסוד הפולמוסי ביסוד הסאטירי (36). המהדיר ציין, שהאשה ("אשת חיל") בספר משלי היא "מעין 'פרפטום מובילה'" (!), ואילו תמונתה של האשה אצל זאמושץ היא גרוטסקית, דמות שפותחה כמאה שנה אחר כך על ידי מנדלי פראץ (וגם כאן היה רצוי להדגים).

מעניין לעקוב אחר ניתוחו של המהדיר בנושא זה: הוא מוצא שני רבדים בנויים בטקסט. הרובד הגלוי מתאר "תגרנית חרוצה, היודעת כיצד למשוך לקוחות למרכולתה". ואילו "הרובד הסמוי, הנחשף בקריאה בין-טקסטואלית, מתאר זונה חרוצה, היודעת אף היא למשוך אליה לקוחות". המהדיר מבסס הנחתו זו על "אזכורים מקוטעים מתיאור הזונה (משלי ז', ה' כ"ג), המשולבים באזכורים למקוטעין מתיאור אשת חיל (משלי ל"א, י"ל"א) ועל-ידי "שימוש סלקטיבי מכוון באזכורים נשגבים וקדושים, והסטתם לרובד הנמוך והגס" (38).

ובאמת, הרובד הסמוי מבוסס רק על שני איזכורי פסוקים מספר משלי האמורים בזונה, בתוך שפע של איזכורים מ"אשת חיל" ומקורות אחרים. רמיזה אחת על-פי סנהדרין (77) עשויה להתקבל אך אינה הכרחית, ורמיזה אחרת מספר שמות (79) אמורה באשה ובעלה, ולא באשה הזונה תחת בעלה. קיצורו של דבר, אני מטיל ספק אם קריאתו של המהדיר נכונה, ואם אכן בא המחבר לתאר – ואפילו ברובד סמוי – את רובע האורות האדומים (!!) של עיירה יהודית בפולין...

נראה לי, כי עיקר מגמתו של הקטע הוא למתוח ביקורת על דרך התגרנות של הנשים בשוק (וחלק גדול של הקטע מתאר את הנשים הניצות) ולהתריע – וזה היבט מרכזי של הביקורת – כי בני הניכר שוחקים למישיבתם של היהודים (77). וכה דבריו: "ובני נכר הנלווים אלינו, שיחקו על משבתנו, והכנעני היושב בקרבנו, ילעג על השתנות טעמנו, כי לא נשמע כזה בכל הגוים, ולא נבראו בכל האיים, ומהללים לדתם, ומודים ליראתם,

היא אך ורק חלק ממסכת הביקורת הכוללת על תופעות של הידרדרות מוסרית בחיי הקהילה היהודית" (39). יש לומר, כי עד אשר לא יוכח באופן משכנע ייחודו של הטקסט כמכוון רק כנגד החסידים, מסקנתו של פרידלנדר קבילה. אף-כי לא ברור אם המהדיר קובע מסקנתו החלטית, או שהוא משאיר לעצמו פתח לשינוי באומרו בראשית העיון: "ועדיין הדברים צריכים ליבון" (19).

המהדיר משריץ את נוד הדמיע כ"יצירה אחידה למדי בתכניה ובמוטיבים שבה השזורים היטב בכל חלקיה, ומגוונת מבחינת צורתה הספרותית. יש בה, אמנם, קורטוב מן המקאמה... יש בה יסוד פולמוסי דומיננטי... אולם בעיקרה היא סאטירה הן בקטעי הפיוט והן במשל הסיפורי. הפולמוס הוא פועל יוצא, מעין תולדה של הסאטירה... הוא קובע, שאומנם היא 'סאטירה ופולמוס עד פגעים בחברה היהודית במזרח-אירופה בשלהי המאה השמונה-עשרה, אולם אמצעייה האומנותיים, לרבות נסיונות הסוואה שונים, ניתקה ממסגרת מוגדרת של חלל וזמן, והפכה, בטובה, לסאטירה בעלת גוון אוניברסאלי" (39).

בתחילת דיונו קובע המהדיר, כי "נסיון סיווגן של יצירות פולמוס כסוגה ספרותית גדורה היטב, היא מלאכה שיגיעתה מרובה ושכרה מפוקפק". גם אם נסכים עימו בדבר יגיעתה של הגדרה, לא נסכים ששכר ההגדרה מפוקפק. ואף-על-פי-כן, טרח המהדיר ואיפיון יצירת פולמוס בעשר תכונות, אם כי ללא ניסיון של הגדרה, וכך נמצא הקורא נשכר בהבנת מהותה של יצירת פולמוס. עם זאת, המהדיר מעלה את האפשרות, שהפולמוס עשוי להוות ז'אנר, ושמה תת-ז'אנר, והוא מותר סוגיה 'סוגית' זו בלא הכרעה (14).

בניסיון התייחסו של הז'אנר או תת-הז'אנר של 'הפולמוס', אין המהדיר רואה צורך להזכיר סוגה קרובה לה – 'הפולמוס הדתי', שבה נכללת, למשל, יצירתו של יצחק סאטאנוב, 'דברי ריבות', המנסה לחדש סוגה סיפרותית זו במתכונת הוויכוחים הבינימיים. אך, כמוכן, פולמוסים אלה אינם סאטיריים, כיצירתו של ישראל מזאמושץ, וזיקתם קרובה יותר לדיאלוגים. עיון, לצורך השוואה, בכתבים פולמיים אחרים של ההשכלה, מתד גיסא, וסיפרי מוסר קדם-השכלתיים ואף השכלתיים (שהמהדיר רומז על זיקה אליהם – 26) מאידך גיסא, עשוי היה לתרום להרחבת דעת הז'אנר וריקעו.

כמו-כן איננו מוצאים דיון של ממש בדרכי הסאטירה ביצירה כולה, מאפייניה והמיוחד שבה, אולי משום שהמהדיר תופס את מבואיו בשלושת הכרכים כהמשך זה לזה, ואילו הקורא אין לפניו אלא כרך זה ומבוא זה לינד הדמיע. נעדר משום-מה גם דיון בשיטות הפולמוס עצמו, דרכי העימות, הוויכוח, הטיעונים וניתוחם.

עיקר עיונו של המהדיר במסגרת המבוא מנתח להדגמה כמה קטעים נבחרים, שצוטטו בעבר על-ידי בעלי-המחלוקת באשר לזיהוי חוד-חניתם כמי וונים נגד החסידים. בקטעים אלה מוצא המחבר סאטירה על דמות הרבי, שהיא "אב-טיפוס, מודל לכל הסאטיריקנים על גוניהם הז'אנריים השונים שבאו בעקבות המחבר, כיוסף פרל, יצחק ארטור... מיזס... לויטוון... סמולנסקין" (32). וחבל, שהכללה זו – עשויה להיות נכונה – לא הודגמה (ולוא גם בקצרה).

המהדיר ממשיך את דיונו בבחינת משמעות השם 'נוד הדמיע', מנסה לחשוף את פיענוח הצופן של היצירה ופישרה, בודק את התימאטיקה של כמה משלים, את זיקת הפולמוס לסאטירה,

וקוראים אחריו עזת נפתלים, ויהודים האומללים, אוי נא לנו
כי אויבנו פלילים" (ניזד הדמע', פרק ג', י"ד, מהדורה תרכ"ב;
ע"מ 77 במהדורה המודרנית). בקיצור: למה יאמרו הגויים!...
כטיעונים דומים שנשמעו בתקופת ההשכלה.

הטקסט עצמו מובא על-פי המהדורה הראשונה – כראוי –
שיצאה, כאמור, בתקל"ג.

מהדורה זו נדירה וקשה להשיגה (הזמנתי את צילומה לפני
חודשים אחדים לצורך ביקורת זו ועדיין לא קיבלתייה), ובשעה
זו מצוייה בידי רק מהדורה ב' של 'ניזד הדמע', שהופיעה בשנת
תרכ"ב. שיטות הפיסוק במהדורה ב' ובמהדורה המודרנית
שלפנינו שונות: במקום פסיקים הוכנסו נקודות, אך, כאמור,
אין לפני מהדורה א' ואיני יכול לאשש שינוי זה. כמו-כן קיימים
הבדלים לא-משמעותיים בהדפסת הגרשיים כדרך הרמיזה
למלים שהועמסו עליהן כוונות נסתרות.

ההערות בתחתית הטקסט מוסרות בעיקר את מראי
המקורות המיקראיים וזולתם, שעל-פיהם מבוססות מליצותיו
השיבויות של המחבר (ולעיתים גם הסבר הרמיזות של מלים
המודגשות בגרשיים). אולי יותר מטקסטים עבריים אחרים
בתקופתו בונה המחבר את מישפטיו כמכיתות פסוקים
באינטגסיוויית גדושה ומעובה. והערותיו של המהדיר תוכחנה
זאת. בחמש-עשרה השורות הראשונות בהקדמת המחבר, למשל,
יש שלושים-וארבעה מראי מקורות!

דרכו של זאמושץ בשיבוץ הפסוקים היא כה דומיננטית,
שיפלא עד מאוד משום מה לא טרח המהדיר לעסוק בנושא זה.
המהדיר דן אומנם בסיגנונו, ומציין, למשל, כי החיבור "כתוב
בפרוזה חרוזה, לפי מיטב המסורת הקונבנציונאלית של מתברי
מקאמות בספרד ובאיטליה" ושל רבנים שהתנאו "במלאכת
המליצה בהקדמות לספרי שו"ת ולחידוש הלכה" (23). הוא
מזכיר תופעות של "שיבוץ לשון" ושל "גיבוב בארוק" של
מליצה על גבי מליצה" (25). הטיפול במליצה בכללה ובמליצה
המשכילית מחוייב המציאות דווקא ביצירה מעין זו, שזיקתה
למקאמה (אף כי המהדיר טוען בסיכום, שיש בה רק "קורטוב
מן המקאמה" – 39).

המהדיר הסתפק בהיגד סתמי כגון: "כדרכם של פייטנים תר
לו [המחבר] אחר צורות לשון נדירות לתפארת המליצה
ולמקוריותה" (!), ונתחבב הדבר על משכילים שהלכו בעקבותיו"
(21). קשה לי להניח, כי אכן התכוון המהדיר לומר, שהמשכילים
הלכו בעיקבות ישראל מזאמושץ בשימוש צורות לשון נדירות,
או שדרך זו נתחבבה על המשכילים לכאורה בעיקבות זאמושץ.
דרך זו לא נתחבבה פתאום על המשכילים שכן זו הייתה העברית
הסיפרותית המקובלת. ואכן פרידלנדר מזכיר זאת במקום אחר
(23).

אני מתקשה להבין את הסברו של המהדיר, ששימושי מליצה
כצורה קונובנציונאלית מיועדים ל"קהל אוהד" לשם "שעשועי
לשון", ואילו צורה זו בשימוש של ר' ישראל בינזד הדמע' "יש
בה כדי להטעות את הקורא". קהל היעד אומנם נראה כ"קהל
ללא תווי זהות ברורים" (24) ולפנינו "תוכחה פאתטית של
מנהיג המייסר את קהלו" (39), אך אין להוציא מכלל אפשרות
שהקורא אינו 'קהל' אלא קורא האוהד את ביקורתו ומזדהה
עימה, בין אם הוא משכיל או חרדי מתון. יתר על כן, המליצה
כשעשוע סיפרותי וכטכניקה לשונית אינה מצומצמת לקורא
אוהד.

מוזרה קביעתו ש"תוכחה מרה כלענה בסגנונה של מקאמה
הוא צירוף שאינו עולה תמיד בקנה אחד, אלא אם כן המחבר
בוחר בצורת המשל הסאטירי, או שהסגנון נועד במכוון להסיט
את הקורא מעיקרה של היצירה, ולהתעות בדרכים צדדיות"
(24). סיגנונה של המקאמה אינו מונע תוכחה או סאטירה.
והשווה בסיפרו של דן פגיס על יסודות המקאמה ('חידוש
ומסורת בשירת החול', 199 ואילך), וכן במבואו של יהודה
רצהבי ('ילקוט המקאמה העברית', 30 – על 'אבן בחן' כתוכחה
וסאטירה) ובמאמרה של נורית גוברין ('סיגנון המקאמה...'
394).

מכל מקום, הכנת מהדורה זו ובדיקת המקורות
הטקסטואליים עצמם אל-ינכון היוו אתגר מחקרי למהדיר.
התוצר הגמור, כנתינתו, עשוי לשמש כלי-עזר מצויין להשלמת
העיון במליצתו של ר' ישראל. ויש להצטרף שהמהדיר לא נטל על
עצמו את המלאכה...

קיימת שאלה יסודית בקשר לטקסט זה וזיקתו לסיפרות
ההשכלה: האם אפשר להחשיב טקסט זה למודרני? האם ניתן
לשייך אותו ליצירת ההשכלה? האם לפנינו פולמוס מודרני,
הנדרש לתחבולות סיפרותיות הלוקחות מהעולם הישן
בקונטקסט מודרני? מאהלר, למשל, מתייחס לר' ישראל בינזד
הדמע' "כבעל השקפת-עולם דתית מסורתית" (שם, 29), ומיניה
וביה, גם מאהלר עצמו מכנהו "מבשר השכלה מובהק" (שם, ח.
ליברמן מתייחס אליו כאל משכיל גמור ('אהל רח"ל', 20). ודין
שהעוסק בר' ישראל וביצירתו יתמודד עם שאלה זו: ההיה
מבשר-ההשכלה, ההיה משכיל, או משכיל חרדי?

כדאי להשוות את הסאטירה של שאול ברלין, 'כתב ישר', כדי
לעמוד על ההבדל המהותי שבין יצירה משכילית מודרנית,
הנתמכת על יסודות הישן, שיש בה מאניפולציה פארודית של
הלשון הרבנית. כמובן, עניין זה חוזר ומציב שאלה יסודית: מהו
מודרני בסיפרות ההשכלה בראשיתה, ומה הם מאפייניה של
המודרנה? מובן, שאי-אפשר ליחסות את כל ההיבטים הללו
במיסגרת של מבוא ליצירה, אך אפשר היה לפחות לרמוז עליהם
כדי להצביע על מורכבות הנושא.

לא יראה זה הוגן לפרש שאלות אלה כביקורת כנגד המהדיר.
הוא עצמו, בפתח דבר' לספר, מודיע לנו, כי 'ניזד הדמע' היא
יצירה "המצויה מבחינת סגנונה ותכניה בין ספרות המוסר
והפולמוס בימי הביניים לבין הספרות העברית החדשה במאה
הי"ח" (9). אבל קביעתה כיצירה המצוייה 'בין' ו'בין' מעמידה
אתגרים נוספים: איך היא משתלבת בכרך שלישי לאחר עיון
בסאטירות משכיליות לכל דבר כ'איגרות משולם', 'שיחה בארץ
החיים' ו'כתב ישר'! האם היא משמשת רקע להן, וכיצד?

ובכן, שאלות מורכבות מאוד מתעוררות בהקשר עם פירסום
יצירה זו, בקונטקסט הנידון, ויש לקוות, כי תינתנה תשובות על
כך בכרכים הבאים. אם המהדיר בא להציג סיפרות חרדית
(ואיני סבור שזו מטרתו), הקיימת במקביל לסיפרות ההשכלה,
ואין ספק שראוי לבחון סיפרות זאת ולעמוד על זיקתה לסיפרות
ההשכלה, קשה להניח שינזד הדמע' הוא הדוגמה המתאימה.
הערות אלו ושאלות אלו לא יעיבו על תרומתה הרבה של
מהדורה זו להפצת היצירה העברית במאה הי"ח והעמדתה
לרשות הקורא המשכיל בימינו.

אוניברסיטת מרכז פלורידה